

„...MA BÉKE VAN ÉS HOLNAP HÁBORÚ...”

1914. június 28. Történelmi fordulónap, nem sokkal a nyári napforduló után. Közép-Európában hagyományosan másnap kezdődött (milyen baljós kép) az aratás. Erre a napra sokan, sokféleképpen emlékeznek (és persze az is figyelemreméltó, hogy ki mindenki emlékezik). Kitüntetett időpontként jelenik meg az európai (és általában a modern) kollektív emlékezetben, mint olyan választóvonal, amely minden ízében szimbolikus lelőhelye valamiféle közös múlt utolsó pillanatának, egy egykor volt Európa halálának egy egykor volt világ közepén.¹ Bármiféle memoárt, visszaemlékezést vagy egykorú beszámolót olvasunk, óhatatlanul jelentőséget tulajdonítunk e kor minden apró részletének, a nagy fordulópont előtti és utáni időjárásnak, a színeknek, a hangulatoknak, a hétköznapi eseményeknek. 1914 nyarával kapcsolatban minden különleges jelentőséget kapott és kap azóta is (különösen persze akkor, ha évforduló vagy éppen – *business as usual* – újabb háború közeledik). Rengetegen érezték úgy utólag, hogy válaszolniuk kell (vagy válaszuk vannak) arra a kérdésre: „*te hol voltál, mit csináltál 1914. június 28-án?*” (Szokás ezt manapság 2001. szeptember 11-éhez hasonlítani.

¹ „Európa! – manapság ez a szó már csak úgy cseng, mint egy mese a régmúlt időkben” – sopánkodott Richard von Kühlmann német külügyi államtitkár 1917. szeptember 28-án a Birodalmi Gyűlésben, majd kifejtette, hogy minden hatalom érdeke e régi, szeretett Európa megmentése. Idézi Pallagi Mária: „Spanyol békeközvetítési kísérletek az első világháború alatt”. *Aetas*, 2004/3–4. 190. o.

A párhuzam érthető és sok tekintetben frappáns, bár a léptékek között, talán nem nehéz belátni, jókora különbség van.)

A fenti kérdésre persze végtelenül sokfélék a válaszok. Akár még a prózai, cseppet sem szimbolikus időjárás megítélésében is, amely a visszaemlékezésekben óhatatlanul metaforákká emelkedik. Esős, rideg, villámlós-zivataros nyár volt 1914 nyara? Vagy éppen idilli, tücsökzenés, végtelenbe nyúló pillanat? Ez is aszerint változik, hogy ki mit akar éppen hangsúlyozni. Ha a meteorológiai beszámolókat nézzük, egy átlagos európai nyár képét kapjuk, sőt ha kitágítjuk a képet, azzal szembeesülünk, hogy az atlanti régióban ez volt minden idők legcsendesebb hurrikánszezonja. Közép-Európában meleg, száraz volt az idő, de igazi aszályról nem beszélhetünk, Észak-Olaszországban esős, Angliában átlagosan unalmas nyár volt. A társadalmi katalizmat nem kísérték isteni vagy természeti jelek. Mégis, Stefan Zweig például minden nyarak esszenciájaként emlékezik erre az évre: „1914 nyara feledhetetlen maradt volna számunkra akkor is, ha nem hoz végzetet Európa földjére. Mert ritkán láttam ilyen évszakot: teltebbet, szebbet, már-már azt mondhatnám, valóban nyáriasabbat. Napokon át selymeskék volt az ég, puha a levegő, mégsem fülletleg, és illatos-melegek voltak a mezők, sötétben telt lombúak az erdők, s oly zsenge zöldek mégis; ha azt mondom: nyár, ma is azokra a sugárzó júliusi napokra kell gondolnom akaratlan, amelyeket a Bécs melletti Badenban töltöttem el.”² Babits sokszor idézett visszaemlékezésében viszont vészjóslo viharként élte meg a baljós júniusi napot, és e viharban „[l]assan eltűnt a szellemi erőd szilárdságába vetett hit is, a könyvek összeviszsa csúszkáltak, mint a rossz téglák, a toronyról, melyet a jövőnek építettünk, levverte a vihar a glóriát. Észre kellett vennünk, hogy senki se figyel ránk, és senki se törődik velünk. Hangunk elszállt a szélben, s hiába óvtuk gyertyánkat és irományainkat, a gyertya alig látszott pislogni, s az irományok ki voltak szolgáltatva a szeleknek. Más irományok

² Stefan Zweig: *A tegnapi világa*. Európa, Budapest, 1981. 199. o. (Tandori Dezső ford.)

is röpültek ez idő tájt, megszentelt szerződésekből, ősi törvények lapjaiból, öröknek hitt érvényességek kánonaiból lett papírsárkány és levegő játéka. Minden megváltozott! (...) Minden másként lett, életemnek ebben a második felében, mint az elsőben volt, és minden rosszabbul. Mintha a világ egyszerre a másik felére fordult volna.”³

Valamiféle háború kitörésére szinte mindenki számított 1914-ben, és jószerivel senki sem számolt azzal a háborúval, ami valójában kitört. A század eleje óta újra és újra a felszínre törtek azok a geopolitikai és társadalmi feszültségek, amelyek fegyvercsörtetésbe vagy kisebb-nagyobb helyi háborúkba torkolltak. Ugyanakkor mindaddig sikerült elodáznia a „nagy háborút”, amelynek során az európai bevett hatalmak közvetlenül esnek egymásnak – hiszen az utolsó ilyen jellegű háború 1871-ben ért véget, megteremtve azt a német birodalmat, amely birodalomként (és a technológiai fejlődés egyik úttörőjeként) immár valódi impériumra is vágyott egy olyan világban, amely a korábbi gyarmatosító hatalmak konszenzusa szerint alapvetően már lezárta az imperialista expanzió korszakát. 1918 után a világ belépett az államkapitalizmusok korába.

De volt a háborúnak egy talán ennél is fontosabb – bár ettől nem elválasztható – eredménye: megváltoztatta a kapitalista társadalmak osztály-erőviszonyait. Hangsúlyossá vált a munkásmozgalom integrációja, amely – mind a hagyományos szociáldemokrata, mind a kommunistának nevezett radikális szociáldemokrata formájában – a kapitalizmus meghaladásának pártjából (a marxi osztállyá, azaz párttá szerveződött proletariátus értelmében) fokozatosan a kapitalizmus megreformálásának pártjává vált. Ez a folyamat persze már sokkal korábban elkezdődött – a munkásmozgalom magának a proletariátusnak a kettős természetéből eredően egyszerre volt a munkaerő megszervezésének és az elidegenedett munka tagadásának történelmi mozgalma –, de éppen a háborúhoz való viszony, az állammal való azonosulás, illetve – kisebb mértékben – szembeszállás volt a

³ Babits Mihály: „Curriculum vitae” (1939). In uő: *Esszék, tanulmányok II.* Szépirodalmi, Budapest, 1978. 684. o.

Wilfred Owen

DULCE ET DECORUM EST

Meggörnyedve, koldusok zsák alatt,
Káromkodva a sártengeren át,
Már a rakétafény is elmaradt,
De botorkáltunk pihenni, tovább.
Alvajárók. Itt-ott bakancstalan,
Vércipőben bicegő vak sereg;
A végkimerültségtől ittasan
Nem hallottuk, ha akna süvített.
Gáz! Gáz! Gyorsan! – Mindenki fejveszetten
Kapkodja föl a maszkot, épp időre;
De egyvalaki még üvöltve fetreng,
Mint aki tűzbe hullt vagy mészgödörbe...
Félhomályos volt és zöld az üveg –
Akárha zöld tengerben fuldokolna.
Álmaimban jelenik újra meg,
Glugyog, mint az eltömődött csatorna.
Követnéd csak te álmodban a kordét,
Amire feldobtuk, míg dúlt a harc,
Látnád te, ahogy egy szemet kifordít
A vonagló, szétesett ördögarc;
Hallanád, ahogy minden zökkenőre
Kibukik száján egy vérbuborék,
Mint a fölkérődzött falat fűzöldje,
Mint fekélyes nyelven a lepedék,
Barátom, nem szavalnád te sem ezt
A diadalra sóvár, régimódi
Hazugságot: Dulce et Decorum est
Pro patria mori.¹

IMREH András fordítása²

¹ Horatius: *Ódák*, III/2. 13.; Illyés Gyula fordításában: *Szép és magasztos halni ezért: haza.*

² Wilfred Owen walesi-angol költő (1893–1918). Barátjával, Siegfried Sassoonnal az első világháború kétségkívül legnagyobb hatású költője. A fronton teljesített három éve alatt számtalan aknatámadást, gránátalálót, agyrázkódást, végtagtörést és idegösszeomlást túlélt; végül a francia fronton, a belga határ közelében esett el egy héttel a háború vége előtt. Halálhíre a békekötés napján érkezett meg családjához.

munkásmozgalmi paradigmák Rodosza, ahol, mese nem volt, ugraniuk kellett.

A szervezett munkásmozgalom egyik legfontosabb célja, különösen a huszadik század

Abdulah Sidran

GAVRILO FÉLREBESZÉL A LÖVÉS ELŐTTI ÉJSZAKÁN

Valótlan ez az éjszaka, csöndes, mint a pokol,
ami nincs. A világ, a házak, a dolgok
olajba merültek. A bizonytalanok órája ez:
le kell menni a korhadt lépcsőn, lábujjhegyen,
tapogatni kezedd a falat, az olajosat,
kimondani: Gyerünk, lelkem, pisztolyra fel! Hiszen

olyan valótlan és halálcsöndes ez az éjszaka. Sehol
senki, aki azt mondaná: Holnap, vár rád a borzalom!
Holnap, vár rád a szerelem! Iszonyú fény sugárik
szét a fejemben. Rajta, lelkem,
pisztolyra fel, míg szét nem pattan a csont

a ragyogásban!

Igazi pajzs készül itt a közelben,
valódi, szövök a szövönők éjjel a meleg palástot,
neked, mindent neked, bizonytalan lélek! Csak rajta,
míg szét nem pattan a csont, mert mindjárt virrad,
és ismét: sikolyok sértik a dobhártyánkat az utcán,
és ismét: repeszekkel teli levegőt szívunk be!
Rajta, lelkem, a pisztolyra fel, míg meg nem virrad,

míg meg nem hal a mi istenünk. Később nem lesz
kivel, kinek, nem lesz mivel beszélni. Holtan fekszünk
majd a sötétben, az olajban, évszázadok rétegelik
az éveket

súlyosan, tompán, süketen a hátunkra, akár ez az éj,
a valótlan, mely a hátamra nehezült, fénnel teli éj,
hívással teli: Gyerünk, lelkem, a pisztolyért!

RADICS Viktória fordítása¹

¹ Az *Élet és Irodalom* 2010. június 25-i számában megjelent versfordítás átdolgozott változata.

eleje óta, a háborúk megakadályozása volt. Ebben a kérdésben, elméletben legalábbis, szinte valamennyi irányzat egyetértett, a forradalmi utat elképzelők éppúgy, mint a reformisták, az anarchisták és a szocialisták. Tulajdonképpen annak idején a Második Internacionálé legfontosabb, legemlékezetesebb vitái is éppen a háború kérdéseiről szól-

tak. Ám 1914-ben – az 1912-es bázeli nyilatkozaton alapuló optimista várakozásokra rácsáfolva – bekövetkezett az, amit általában a szociáldemokrata „pálfordulásaként” vagy éppen „árulásaként” szokás értékelni. Bár a néhány évvel korábban elhangzó hangzatos békenyilatkozatok és felhívások, az Internacionálé harcisan pacifista kiáltványai után az ember hajlamos elfogadni legalábbis a „fordulat” szó használatát, mégis úgy tűnik, hogy nem elsődlegesen a szociáldemokrata vezetők és ideológusok „árulásáról” volt itt szó (ahogyan azt teleologikus és egyben moralizáló felhanggal utóbb a vulgármarxista történetírás értelmezte), hanem ellenkezőleg: saját szavaik által hipnotizálva éppen ők voltak azok, akik nem mérték fel a munkások valódi viszonyulását.⁴

Beverly J. Silver meggyőző adatai alapján az első világháború kitörésének előestéjén magasra ívelő társadalmi elégedetlenség a háború kitörésekor hirtelen meghökkenítő mértékben visszaesett. Ez nem az állami elnyomással magyarázható, hanem éppen az, hogy a munkástömegek minden várakozás ellenére nagymértékben mobilizálhatóak voltak az „össz nemzetinek” kikiáltott célok mellett, megmutatva, hogy milyen vékony is az internacionalizmus máza a munkásmozgalmon (és tágabb értelemben milyen vékony a civilizáció és a felvilágosodás pozitívista máza a nyugati kultúrán). „Nem ismerek többé pártokat! Csak németeket ismerek!” – mennydörögte II. Vilmos császár a Birodalmi Gyűlés előtt 1914. augusztus 4-én, mikor az összes párt – köztük, néhány tartózkodással a szociáldemokrata képviselők – megszavazták a hadihiteleket. Az osztály-

⁴ „E. H. Carr azt állította, hogy az első világháború előestéjére bizonyos mértékig már megvalósult az európai munkáosztályok betagozódása az osztályközi nemzeti projectekbe. A tizenkilencedik században, írta Carr, mikor »a nemzet még a középosztályhoz kötődött, és a munkásoknak nem volt hazájuk«, a szocializmus »nemzetköziként« jelent meg. Ám »az 1914-es válság reflektorként világított rá«, hogy a dolgok drámai mértékben megváltoztak. A »munkástömegek ösztönösen tudták, hogy kenyerük melyik oldala vajás« – mármint hogy saját államuk oldalán a helyük» – írja Beverly J. Silver („Munkásmozgalom, háború és világpolitika: Mai folyamatok világtörténelmi perspektívában”. *Egyenlítő*, 2004/2. 37. o.). „A háború első éveiben lényegében nem létezett dezertálás; a munkásmozgalmi és szocialista agitáció pedig éppen a hadviselő országokban csökkent a legnagyobb mértékben.” Vö. E. H. Carr: *Nationalism and After*. Macmillan, London, 1945. 204. o.

harcot felváltotta a *Burgfrieden*, a *l'union sacrée*, az intézményesített osztálybéke. Persze a „nemzeti célokat” a munkásság számára minden esetben valamiféle progresszív, már-már felszabadító lózunggal elegyítették: a harc az orosz kancsukauralom vagy éppen a porosz kaszárnyavilág ellen folyik, a szabadság megóvásáért. A nagyvárosi pályaudvarokon és a falusi vasútállomásokon a felvirágzott vagonokból zengett a „Megállj, megállj, kutya Szerbia!” helyileg aktuális változata, és szinte mindenki biztos volt benne, hogy karácsonyra otthon lesz. Az általános eufóriában elsikkadt azon kevesek hangja, akik – a proletár internacionalizmus, a keresztény szeretet, a felvilágosult humanizmus vagy akár a józan ész nevében – óvatosságra, netán ellenállásra intettek.

A legteljesebb mértékben elmaradt, sőt visszajára fordult a munkásság nagy, nemzetközi fellépése a háborúval szemben. Néhány kivételtől, így pl. Jean Jaurès bátor, végül egyenesen öngyilkosságnak bizonyuló kiállításától eltekintve a szociáldemokrata pártok a honvédelem ügye mellé álltak, sőt ahol parlamenti erőt képeztek, képviselők – néhány fontos, de inkább szimbólumértékű kivétellel – megszavazták a hadihiteleket és a háborút. Éppen az internacionalizmus feladása és az adott ország, sőt „Haza” (*Vaterland*, *Patrie*, *Rogyina* stb.) imperialista céljainak elfogadása, hovatovább propagálása volt annak beismerése, vagy éppen tudatosodása, hogy a szociáldemokrácia immár egészen más, mint akár csak pár évvel korábban. Igen jellemző a korábban baloldali szocialistának számító német képviselő, Konrad Haenisch visszaemlékezése: „...a tüzes békefelhívásokon még meg sem száradt a tinta, a levegőt még áthatották a munkásvezérek háborúellenes beszédei, mikor a pillanat szörnyű követelése ugyanezeket a tollakat és ugyanezeket a szónokokat arra kényszerítette, hogy nem kevésbé tüzes szavakkal harcba hívjanak a keletről ránk zúduló vad cári hordák ellen... A félelem, hogy nem árulod-e el magadat és ügyedet? Érezhetsz-e úgy, ahogyan azt a szíved diktálja? ...amíg végül – és soha nem felejtem el ezt a napot és órát – a szörnyű fe-

szültség feloldódott, amíg végül mertünk azokká lenni, amik voltunk, amíg végül az elvek és megcsontosodott elméletek ellenére egy negyedszázad óta először teljes szívvel, tiszta lelkiismerettel és az árulás érzete nélkül együtt énekelhettük a mindent elsőprő éneket: *Deutschland, Deutschland über alles.*”⁵

A munkásmozgalom egyértelműen legnagyobb része, a szociáldemokrácia az első világháború kezdetével egyszer s mindenkorra kilépett a maga klasszikus-osztályharcos „boldog békeidejéből” (amely persze igencsak harcias volt), és belépett a modern *nagypolitika* porondjára. Ez a kapitalizmus adott fejlettségi szintjének és a nemzetközi erőviszonyoknak olyan logikus eredménye volt, amely – bár kevesebb figyelmet kap – nagyobb hatású változást hozott, mint a harctereken folyó események. A különféle munkásmozgalmi tendenciák addigi *elvi* harcai ezáltal alaposan átalakultak: a „hivatalos” munkásmozgalom (a szociáldemokrácia után, az 1920-as évek derekától ide zárkózott fel a bolsevizmus is) peremén kívül, azzal szemben állva fogalmazódtak meg már csupán az általános „forradalmi” stratégiák, míg a nagy mozgalmak a továbbiakban egyre inkább – jóllehet először sajátosnak tűnő – reálpolitikát kezdtek folytatni. Bár a bernsteini fordulat már régen bekövetkezett a szociáldemokráciában, valódi jelentése tulajdonképpen csak az első világ-

⁵ Konrad Haenisch: *Die deutsche Sozialdemokratie im und nach dem Weltkriege*. Berlin, 1916. Idézi Jemnitz János: *A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben 1914–1917*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 21–22. o. (Az én kiemelésem – K. P.)

háború után, és a szociáldemokrácia nagy szkizmáját, a kommunista mozgalom kiszakadását követően kezdett el tudatosodni és egyben realizálódni. A forradalom, amely addig úgy látszott, csupán elnapolódott, lassanként kikopott a *mainstream* munkásmozgalom távlati terveiből is, vagy éppen egy „történelmi jövőbe” vetített túlvilág képét öltötte, amelyhez az államkapitalista „szocializmus” folyamatos építésén és védelmén keresztül vezet a rögs, de dicsőséges út.

Hasonló volt egyébként a jóval kisebb támogatottságú, de korántsem jelentéktelen anarchista mozgalmak és teoretikusok nagyobbik részének álláspontja is, bár itt jellemzően a nyugati, az antant országokban élő anarchisták voltak azok, akik – mint James Guillaume, Jean Grave vagy éppen a francia emigrációban élő Kropotkin – egyértelműen térfelet választottak a kibontakozó háborúban, leginkább azért, mert a „porosz” vereségtől a forradalom kirobbanását várták. Ellenfeleik, így a háborúellenes küzdelem nagy öregje, Marx egykori barátja, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, Emma Goldman vagy Errico Malatesta úgy látták, hogy az imperialista háborúban nincs „forradalmibb” oldal, „kiseb-bik rossz”, ezért az osztályok közötti küzdelem lehet a proletariátus szempontjából az egyetlen jogos háború – ez sokban rokon volt a lenini forradalmi defetizmus elképzelésével, amelyet mindazonáltal Lenin csupán hatalomra kerüléséig tekintett érvényesnek (az anarchisták persze a spanyol polgárháborúig nem kerültek ilyen dilemma elé).

Közhely, hogy az egész modern kultúra, az egész világlátás sokkal kiábrándultabb, cinikusabb, gyanakvóbb lett 1914 után. A látszólag egyetlen csapásra, egyetlen pisztolylövéssel véget érő „boldog békeidők” véget vetettek a nyugati társadalom sajátos (és persze csupán retrospektív módon érzékelhető) általános naivitásának (most tekintsünk el attól, hogy a „boldog békeidők” mítosza, mint minden mítosz, hamis; koncentráljunk arra, hogy mint minden mítosznak, van igazságtartalma is). Lezárult a politika romantikus szakasza, hogy átadja helyét a relativizálás ironikus időzőjeleinek és a totalitárius kategorikus impe-

ratívuszok vaskos felkiáltójeleinek – a többértelműség és a kizárólagosság sajátosan modern dialektikájának. És ahogy maga a kapitalista hatalom is átalakult, vele alakult át kihívója is. A földrajzi és mozgalmi perifériák (Hispania, Latin-Amerika, Ázsia; illetve a radikális kommunista és anarchista csoportosulások) kivételével a régi, lelkes, öntevékeny, önszerveződő, naivan szentimentális és szenvedélyesen harcias munkásmozgalom egyszerre menetelő, hivatásos vezérek által irányított, bürokratikus unalmas és elidegenedett tömegpártokká jegecesedett. A párt (amely addig feltételezetten maga volt az osztály a maga megszervezettségében), immár elkülönült a „tömegektől” – éppen azért, hogy tömegpárt lett belőle, előbb Németországban, majd Oroszországban és másutt is. Nagybetűs Párt lett belőle, különféle előnevekkel, de párhuzamos társadalmi jelentéssel. Az 1914 nyarának közepén kezdődő történelmi „pillanat”, amennyiben a kapitalizmus túlélésének politikatörténetét vizsgáljuk, afféle sajátos, korszakok közötti átvezető jelenetként 1917 késő őszeig, 1918 elejéig tartott. Ahogy Guy Debord írta: „Ugyanezen történelmi pillanatban, amikor is a bolsevizmus *önmagáért* diadalmaskodott Oroszországban, a szociáldemokrácia pedig győzelmesen küzdött a *régi világért*, született meg a dolgok új rendje, amely egyben a modern spektakulum uralmának is alapja: a *munkásképviselet szembe került a munkásosztállyal*.”⁶

A hosszú, küzdelmes és óriási változásokat hozó XIX. század 1914 nyarán, egy viharos vagy éppen napsütéses napon véget ért, hogy egy relatíve rövid, de rettenetes és gyilkos intermezzóval, az első valódi totális háborúval megkezdődjék az államkapitalizmus, a totalitárius államok, a tömegtermelés, a tömegfogyasztás, a tömegszárlás és a tömeges gondolkodás, az intézményesített és tiszteletre méltóvá sminkelt forradalmak huszadik százada, amelyben az átalakuló társadalmi rendszerek óhatatlanul alaposan átszabták saját meghaladásuk lehetőségeit és ideológiáit is.

⁶ Guy Debord: *A spektakulum társadalmá*, 100. tézis. Balassi Kiadó, Budapest, 2006. 23. o. (Erhardt Miklós ford.)